

УДК 32:342.727:[070:159.922]

МАНІПУЛЮВАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ВІД НЬОГО

Леся Кучма

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, lesua3@yandex.ru*

Розглянуто проблему пошуку способів захисту від маніпулювання в політичних процесах, з'ясовано погляди різних дослідників на цю проблему. Виявлено різноманітні підходи до розуміння проблем маніпулювання, зокрема політичного, інформаційної безпеки. Показано шляхи захисту від маніпуляційних технік. Систематизуючи підходи дослідників, автор стверджує, що умови розвитку людини, її соціалізації, політичної культури є основою захисту від політичного маніпулювання, особливо в сучасній Україні.

Ключові слова: вплив, маніпулювання, політичне маніпулювання, інформаційно-психологічна безпека, захист від маніпулювання.

Попереджений – значить озброєний.
латинська максима

Сучасний світ повний взаємовпливів та взаємодій. У процесі свого існування, розвитку та спілкування людина впливає на інших людей, змінюючи вже існуючу реальність та створюючи нову. Така реальність надалі буде по-новому впливати на існування людини, що буде позначатися як на зовнішніх, так і на внутрішніх аспектах її життєдіяльності.

У контексті сучасного політичного процесу феномен впливу набуває більш різноманітних форм. Особливо це стосується такого виду впливу, як маніпулювання. Технології маніпулювання набувають досконаліших форм, розвиваються та поширюються, а критерії захисту відомі невеликій кількості осіб. У той час широке коло учасників політичних процесів не знає, як захистити себе та оточуючих від таких негативних впливів. Саме тому останнім часом все більше дослідників та практиків звертають увагу на необхідність активної розробки проблематики інформаційної та психологічної безпеки особистості, суспільства та держави. Отже, проблема інформаційно-психологічної безпеки

та способів формування психологічного захисту в умовах швидкозмінного життя, а особливо політичної практики, стає особливо актуальною як в теоретичному, так і прикладному аспекті.

Наше завдання – розглянути різноманітні підходи до трактування маніпулювання, зокрема політичного, знайти, систематизувати методи та способи захисту, запропоновані дослідниками у сфері маніпулятивних технологій, що дасть змогу вибудувати рамки маніпулятивних впливів у сучасних політичних процесах.

Об'єкт дослідження – феномен маніпулювання як у повсякденному житті людини, так і в політичній практиці.

Важливе місце у процесі аналізу маніпулювання займає проблема захисту та нейтралізації негативних впливів. Пошук меж, за які не міг би вийти жоден маніпулятор, чи то в міжособистому спілкуванні, чи в політичному житті, на нашу думку, є найпершим завданням дослідників у сфері застосування таких технологій. Складність ситуації, що склалась у сучасному політичному просторі стосовно психологічної безпеки учасників такого процесу, свідчить про необхідність пошуку та виявлення можливих методів і прийомів захисту та доведення їх до відома широкого загалу людей.

Досліджень, що стосуються цих проблем в українській політології, небагато. Саме тому, розуміючи всю складність такого аналізу, систематизуємо різні способи та прийоми захисту від маніпулятивних впливів як в особистому житті, так і у політичній практиці, спираючись на різні наукові підходи. Дані дослідження дадуть змогу вибудувати систему рекомендацій для широкого загалу, які допоможуть покращити захист та зрозуміти, як розвивається сучасний політичний процес, які технології в ньому використовуються, якою є їх ефективність. Завдяки розумінню та свідомому сприйняттю реальності, для більшості людей створиться можливість протистояти як систематичному, так і випадковому маніпулятивному впливові.

Суть і специфіка політичного маніпулювання та основні підходи до його обмеження

Коли йдеться про таємниці психологічних взаємодій та впливів, неможливо оминати такий феномен, як маніпуляція свідомістю особистості. Хоча вищезазначене словосполучення є досить поширеним у світовій та вітчизняній публіцистичній та науково-філософській літературі, а також в політичній практиці, за ним стоїть ще маловивчене в

людських відносинах явище, певна прихована тенденція, яка все частіше проривається на поверхню суспільного життя.

Очевидно, маніпулятивна діяльність в цілому має позитивне значення, особливо, коли йде мова про еволюцію тваринного світу, історію становлення людини. І це не дивно, адже в буквальному розумінні термін “маніпуляція” (від французького *manipulation*, латинського *manipulus* – пригорща, *manus* – рука) означає рух рук, пов’язаний з виконанням певної програми чи задачі.

Але у випадку маніпуляції живою особистістю остання невільно асоціюється з предметом, з річчю. Інакше кажучи, вислів “маніпуляція особистістю” заперечує особистісний потенціал людини – її здатність бути суб’єктом суспільного життя, її індивідуального буття, діяльності, спілкування, творцем власної долі. У цьому розумінні означенням маніпулювання може служити певний психологічний вплив на іншу людину, який вона не завжди усвідомлює і змушена діяти відповідно до мети маніпулятора. Дуже часто останній приховує свої наміри, щоб досягти бажаної мети. Отже, маніпуляція – це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання іншої людини до намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями.

Розглядаючи маніпулювання у політичній сфері, варто відзначити, що на сьогодні ця тема є однією з найбільш проблемних у сучасній політології. У політологічному енциклопедичному словнику політичне маніпулювання визначено як систему засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав’язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. У Великому Оксфордському словнику політичне маніпулювання подано як вигідний і підступний вплив на людей з метою досягнення особистої вигоди засобами масової інформації [10, с. 191].

За В. Мальцевим, політичне маніпулювання як приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти (чи не діяти) всупереч власним інтересам [6, с. 294]. В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах [1, с. 44]. Деякі вчені вважають, що маніпуляції – особливий спосіб, стратегія здійснення комунікацій в суспільстві, що це прихований вплив на здійснення політичного вибору [8, с. 111].

Загалом маніпуляції визначають так: дії, направлені на “прибирання до рук” іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Ціль маніпулятора – створити “вільний вибір”, змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії реципієнта [8, с. 114].

Отже, маніпуляція, насамперед, є складним та багатогранним явищем, яке потребує детального дослідження. В основному розуміння маніпуляції зводиться до прихованого впливу, факт якого не повинен зауважити об’єкт маніпулювання. Ознаками, які притаманні цьому явищу, є прагнення отримати односторонню вигоду, зиск у ситуації, коли до реципієнта ставляться, як до засобу досягнення зовнішніх щодо нього цілей тощо.

Варто відзначити, що загалом у сфері політичного межі маніпулювання віднайти дуже важко. Так, В. Пугачов та А. Соловйов вважають, що межі маніпулювання суспільною свідомістю визначаються насамперед вже укладеними суспільними настроями, стереотипами та поглядами людей. Учені визначають, що суттєвими перепонами для маніпулювання є власний досвід людей, а також системи комунікацій, які не піддаються контролю з боку влади. До них можна зарахувати сім’ю, родичів, знайомих та друзів, інтеракційні групи, які утворюються в процесі виробничої та іншої діяльності [11, с. 361].

В. Бебик також зазначає, що існують певні обмеження об’єктивного та суб’єктивного характеру щодо політичного маніпулювання, які перешкоджають повному перетворенню вільного вибору громадян на формальний акт, запрограмований політтехнологами. До таких обмежень він зараховує передусім ментальність і політичну культуру суспільства, які хоч не є досить застиглими, але і не такі динамічні, як цього вимагають маніпулятори. Також згадує системи комунікацій, які навіть у тоталітарних суспільствах перебувають поза межами контролю влади. Це ті ж сім’я, родичі, знайомі, колеги, приятелі [1, с. 46].

М. Ожеван вважає протиотрутою від маніпулювання належний рівень духовної культури, який передбачає здатність людини до самовизначення, до проведення демаркаційної лінії між її внутрішнім та зовнішнім світами (між власним “Я” або колективним “Ми” та іншими “Я- Ми”). Коли виникають саме такі рамки, тоді з’являється почуття

власної гідності та повага до гідності інших, належна повага до своєї унікальної суб'єктності [9, с. 27].

Отже, подібні трактування меж маніпулювання у політичних процесах потребують свого подальшого детального дослідження для виявлення їх реального впливу на протікання процесу маніпулювання.

Психологічні аспекти захисту від маніпулятивних впливів

У процесі усвідомлення маніпулювання виникає психологічний захист, який суттєво пов'язаний з використанням об'єктом маніпулювання психологічних засобів усунення чи послаблення шкоди, що загрожує йому з боку суб'єкта маніпулювання. Дослідники у сфері маніпулювання пропонують загальні принципи побудови контрприймів маніпулювання. Найбільш універсальним серед них вважається феномен непередбачуваності, гасло якої таке: "Коли ти не передбачуваний, то й не вразливий". Інший специфічний принцип захисту – затримка автоматичних реакцій або блокування. Цей феномен може виявитись у тому, що адресат діятиме обережніше, ніж завжди, чи витратитиме більше часу на прийняття рішень.

Особливо важливим у процесі захисту є відключення емоцій, адже найчастіше маніпулятивні технології спрямовані на емоційну сферу людини. Саме тому дослідники радять сприймати повідомлення безсторонньо, як автомат, а потім обміркувати їх без підказки.

Ще одним способом захисту, який наводить С. Кара-Мурза, є діалогічність мислення, адже маніпулятори намагаються перетворити нас у споживачів ідей, позбавити нас будь-якого відкритого діалогу. Діалог руйнує маніпуляцію. Для цього потрібно вести його завжди, навіть з самим собою, ставити все більше запитань та шукати на них відповіді [4, с. 439].

Важливим також є створення альтернатив. Маніпулятор, спиняючи діалог, видає вигідне йому рішення, яке позбавлене альтернативи. Для уникнення цього необхідно припустити інше рішення, і вся структура маніпуляції руйнується: одразу стають помітними корисливі наміри. Назвавши цілком реальні альтернативи, можна припинити процес маніпулювання.

Важливим є включення пам'яті, яка є основою психологічного захисту проти маніпуляції. Щоразу необхідно робити зусилля і відновлювати інформацію про ту проблему, яку ставлять перед тобою маніпулятори. Якщо немає сил і часу, щоб щось прочитати, довідатися, за-

питати знаючих людей, то краще не вірити пропонованому міфу, а спробувати проаналізувати вже відомі факти [4, с. 440–441].

У процесі спілкування людина отримує великий досвід, як щодо свого особистого життя, так і сфер свого існування. Саме цей досвід і є основою протидії маніпулятору. Необхідно поглиблювати його за допомогою різноманітних факторів, і саме це дасть змогу не стати об'єктом маніпулювання.

Нормативно-правові обмеження маніпулювання у виборчому процесі

Сфера маніпулятивних технологій є дуже широкою. І саме через різноманітність їх застосування і виникає проблема застосування різноманітних методів усунення маніпулятивного впливу. Ми погоджувомось з тезою, що з правового погляду дуже важко визначити межі та можливості застосування маніпулювання, але більшість дослідників вводять в арсенал сучасного політичного маніпулятора такі методи, які піддаються правовому обмеженню.

Конституція України гарантує громадянам України право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті рішень загальнодержавного та місцевого значення. Це право забезпечує можливість бути обраним депутатом різних рівнів, Президентом України, а також обирати народних депутатів і Президента. Коли ж вчиняються активні дії, які здійснюються певним способом і спрямовані на те, щоб перешкодити громадянину реалізувати своє виборче право, то це тягне за собою кримінальну відповідальність. Перешкодами в таких випадках є певного роду вплив на громадянина з метою не дати йому можливість здійснити своє право обирати та бути обраним в органи державної влади або право на передвиборчу агітацію. Такими перешкодами та порушеннями можуть бути насильство, погрози, обман тощо. Також у законодавстві підкуп трактується як засіб перешкоди громадянину здійснити його виборче право. За всі ці порушення передбачена кримінальна відповідальність, аж до позбавлення волі на досить тривалий термін. Щоправда, випадків засудження за порушення законодавства про вибори є досить небагато.

Найбільшою проблемою в контексті застосування законодавства щодо порушень, які мають маніпуляційний характер, є те, що їх надто багато і специфіка їх така, що вони досить важко прораховуються з точки зору юриспруденції. Саме тому більшість маніпулятивних техно-

логій, що використовуються в сучасних політичних процесах, непрописані в законодавстві та їх застосування не тягне за собою жодної правової відповідальності. У такому випадку необхідне широкомасштабне нормативно-правове дослідження маніпулятивних технологій, які використовують, та пошук можливих правових меж їх застосування. В той же час не слід забувати про інші способи захисту нашої свідомості, які мають у таких випадках більшу ефективність. Звичайно, хотілося б, щоб ініціаторів маніпулювання заарештовували чи використовували щодо них інші правові санкції, та даний процес є настільки важким, що його реалізація майже нереальна.

Інформаційно-психологічна безпека особистості у політичному процесі

На сьогодні немає сумніву в тому, що людина для реалізації своєї соціальної поведінки в суспільстві потребує постійного притоку інформації. Постійний зв'язок з оточуючим світом, з соціальною сферою, обмін інформацією є однією з важливих умов нормального функціонування людини. Необхідну інформацію людина отримує з особистого досвіду, спілкування, а також з різноманітних джерел (книги, радіо, телебачення, журнали, газети, інші інформаційні системи). Причому закономірністю людського розвитку є те, що набагато більше інформації людина отримує з різноманітних інформаційних систем, ніж з особистого досвіду та спілкування.

Засоби масової комунікації не лише виконують інформативну функцію (хоча вона має бути основною), а й пропагують ідеї, погляди, вчення, політичні програми і беруть таким чином участь у соціальному управлінні. Безперечно, можливість реалізовувати вплив на населення через ЗМК мають, перш за все, представники владних структур і найефективніше вони застосовують ці можливості під час чергових виборів – передусім для того, щоб зберегти свої посади та просуватись далі по службових сходинках. Надмірний владний вплив через засоби масової комунікації сьогодні набуває символічної форми і зводиться до погроз, шантажу, залякування, обіцянок, умовлянь та інших видів маніпулювання. Саме в такому випадку на перший план виходить проблема забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Загалом інформаційну безпеку можна трактувати як неможливість нанесення шкоди людині, суспільству та його духовній сфері, культур-

ним цінностям, соціальним регуляторам поведінки, інформаційній інфраструктурі та повідомленням, що за її допомогою передаються.

Незважаючи на широкий спектр об'єктів інформаційного впливу, все ж таки основним та центральним є людина, індивід. Саме людина, як особистість та активний соціальний суб'єкт, її психіка піддаються безпосередньому впливові інформаційно-маніпуляційних факторів, які в свою чергу, трансформуючись через поведінкові аспекти, дії чи бездіяльність людей, здійснюють негативний вплив на соціальні суб'єкти різних рівнів.

Особливо цікавими є методи маніпулятивного впливу на аудиторію, які застосовуються в рекламі. У сучасному світі реклама є одним з важливих видів комунікаційної діяльності. Сфера реклами увійшла і до політичного життя. Особливо яскраво можемо прослідкувати феномени під час виборчих кампаній, де йде пропагування певних лідерів чи партій, програм, ідей, доктрин розвитку суспільства та країни тощо.

Загалом реклама містить у собі дуже великий потенціал маніпулятивного впливу. Реклама, яка створює і пропагує потреби, маніпулює масовою аудиторією, приводячи її у стан підвищеної готовності до сприйняття навіювання певних ідей. На сьогодні ефір засобів масової інформації наповнений рекламною продукцією, яка не завжди відповідає нормам психологічної безпеки людини. Для того, щоб зрозуміти негативний вплив рекламних повідомлень та зуміти захиститись від нього, деякі дослідники дають такі рекомендації. По-перше, необхідно усвідомлювати, що реклама розробляється для одержання емоційної відповіді. Настрій, який вона створює, особливо за допомогою музики та візуальних образів, дуже часто є основною передумовою маніпулювання. По-друге, необхідно включати розум для критичного розгляду реклами, адже дуже часто в ній звучить недостовірна інформація. Якщо реклама висуває більше питань, ніж відповідей, то можна вважати, що вами маніпулюють. По-третє, необхідно завжди пам'ятати, що комерційна реклама не може бути точною та достовірною. Саме впевненість та довіра до джерела повідомлення в аудиторії допомагає маніпулятору. По-четверте, необхідно розуміти, що вона не дає повної інформації, яка необхідна людині. Якщо покладатися тільки на рекламу під час виборчої кампанії для здійснення свого вибору, дуже часто можливий вибір, який насправді не є свідомим волевиявленням людини. Тому необхідно отримувати більше інформації з інших джерел [12, с. 289].

Розглядаючи специфіку політичного маніпулювання, різноманітність підходів до його трактування, реальну політичну практику, неможливо не звернути увагу на проблему обмеження негативного маніпулятивного впливу на свідомість людей, які є учасниками політичних процесів.

Сьогодні саме чинники інформаційного суспільства визначають специфіку сучасної соціальної ситуації існування людини. Адже агресія мас-медіа, велика кількість слабоконтрольованих контактів, навала екологічних, демографічних та інших проблем, залишки тоталітарного режиму в масовій свідомості, готовність до покори, психологічна неграмотність населення, яка стає основною передумовою піддатливості фаховому тиску зацікавлених осіб, брак ефективнодіючих громадських соціальних інститутів – всі ці чинники сприяють використанню маніпулятивних технологій у різних сферах існування людини.

Сучасна ситуація показує, що засоби масової інформації перетворюються в руках обмеженої частини населення у могутній інструмент впливу. Звичайно, цьому впливові необхідно протистояти. Способи такого протистояння пропонує кожен політолог чи дослідник. Це плюралізм у засобах масової інформації, вплив широких мас на інформаційну політику приватних та державних компаній тощо. Однак слід відзначити, що вони є далеко не найкращими засобами оберектися від маніпуляційних впливів, та й ці явища в сучасній політичній ситуації досить рідкісні і є швидше винятками з правил, аніж реальним станом речей. Саме тому детального дослідження потребують проблеми маніпулювання, особливо в напрямку, пов'язаному з розробкою рекомендацій, формуванням певного типу відносин, традицій, що стосуються психологічного захисту населення від загроз, пов'язаних з використанням інформаційно-психологічного впливу маніпулятивного характеру.

Розглянувши різноманітні підходи до проблеми пошуку способів захисту від маніпуляційних впливів, можна виділити певні групи способів захисту, запропонованих різними дослідниками проблем маніпулювання.

По-перше, це нормативно-правові межі маніпулювання, які передбачають різного роду відповідальність за використання “брудних” технологій у політичних процесах. Однак діапазон маніпулятивних технологій є настільки широким, що сучасне законодавство ще не написано щодо їх більшості. Можна зробити висновок, що покладатися на застосування правових норм за використання маніпулювання у різ-

них сферах не варто. Необхідно шукати та використовувати інші способи захисту,

По-друге, до таких способів можна зарахувати групу особистісно-психологічних методів захисту, якими повинна володіти кожна людина для розпізнавання маніпулювання та успішного від нього захисту.

Крім того існують і соціально-політичні засоби захисту, які зумовлені політичною культурою та способами взаємоз'язку людей у політичній сфері. Саме розвиток останніх, їх пропагування та вдосконалення дадуть змогу зменшити негативні впливи, які все частіше використовують у політичній практиці.

Звичайно, досить важко давати рекомендації, які б посприяли тому, щоб маніпулювання свідомістю зникло і як термін, і як явище. Актуальною в цьому плані є точка зору Мирослава Поповича, який рекомендує не бути індиферентним до суспільних болів. Найважливішим є те, що слід відмовитись від позиції, яка колись в Німеччині називалась *Ohne uns* – без нас, позиції людини, що готова віддати себе, щоб нею маніпулювали [7, с. 24].

Сьогодні ми живемо в іншому суспільстві, ніж раніше. Як говорить С. Кара-Мурза, ми потрапили в джунглі, де за нами (нашою свідомістю) йде полювання. Про мораль, звичайно, всі забули [4, с. 437]. Часто згадуючи про проблеми навколишнього середовища, ми забули про своє внутрішнє середовище, про нашу духовну екологію. Саме вона повинна зайняти належне місце в системі освіти сучасної людини і виховання майбутніх поколінь та сформувати ті бар'єри, через які маніпулятивні впливи не зможуть проникнути у нашу свідомість.

1. *Бєбик В.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навч.-метод. посібн. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.
2. *Грачев Г., Мельник И.* Манипулирование личностью: организация, способы и технологии. – М.: ИНФРАН, 1999. – 342 с.
3. *Гуменюк О.* Маніпуляція як різновид психологічного впливу // Практична психологія та соціальна робота, 2003. – №1. – С. 23–26.
4. *Кара-Мурза С.* Маніпуляція сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Феміна, 1996. – 64 с.

6. *Мальцев В.* Основы политологии: учебник для вузов. – М.: ИТРК РСШ, 1998. – 478 с.
7. Маніпуляція свідомістю // Незалежний культурологічний часопис “І”. – Львів, 2003. – №30. – 217 с.
8. *Мотузенко Б.* Маніпуляції як соціальна технологія // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ; Запоріжжя; Одеса, 2000. – Вип. 4. – С. 111–124.
9. *Ожеван М.* Маніпулятивні стратегії // Підприємництво в Україні. – 2001. – №9. – С. 26–27.
10. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.
11. *Пугачев В., Соловьев А.* Введение в политологию: учебник для студентов высш. учебн. заведений. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 423 с.
12. *Kay Lawson.* The Human Polity. A Comparative Introduction to Political Science. – San Francisco State University, Houghton Mifflin Company, 1997. – 580 p.

MANIPULATION IN POLITICAL PROCESS AND METHODS OF DEFENCE FROM IT

Lesya Kuchma

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str. 1,
L'viv, 79000, Ukraine, lesua3@yandex.ru*

This article is devoted to the problem of searching for methods of defense from manipulation in political processes. The author pays great attention to the points of view of different researchers on this problem, considers different approaches to the problem of manipulation and political manipulation, informational security, and shows the ways of defense from such manipulatory techniques. Systematizing the approaches of many researchers, the author asserts that the circumstances of human development, socialization and political culture may be the main methods of defense from manipulation, especially in modern Ukraine.

Key words: Influence, manipulation, political manipulation, informational-psychological security, defense from manipulation.

*Стаття надійшла до редколегії 02.11.2005
Прийнята до друку 30.01.2006*